

**JARQO'RG'ON TUMANI MIKROTOPONIMLARINING LUG'AVIY-MA'NOVIY
XUSUSIYATLARI**

Allayeva Hafiza Rustam qizi

TerDU Lingvistika yo'nalishi 2- bosqich magistranti

1920 yillardan keyin Surxondaryo viloyati hududidagi tarixiy yodgorliklarni tekshirish, o'rganish maqsadida arxeolog, etnograf va irrigator olimlar guruhi kela boshladi. Bulardan: A.S.Strelkov¹, V.Zgura², B.Denike³, B.N.Kastalskiy⁴, V.A.Kozlovskiy⁵, K.Najimov⁶, G.A.Pugachenkova⁷, L.I.Albaum⁸ va boshqa olimlar o'z monografik asarlari va maqolalarida Surxondaryo viloyati xalqlari tarixi, etnografiyasi va tarixiy yodgorliklarini o'rganish bilan bir qatorda ayrim tarixiy toponimlar haqida ham ishonarli izoh va tahlillar berishga uringanlar.

Ko'rinadiki, yuqorida qayd etilgan qator asarlarda viloyat toponimlarini bevosita o'rganishni maqsad qilib qo'yilmagan bo'lsa-da, voha xalqlarining o'tmish tarixini va xalqlar tarixiy hayoti, ijtimoiy taraqqiyoti bilan bog'liq toponimlarni ilmiy o'rganishda asosiy va muhim manba bo'lishi mumkin. Chunki shu paytga qadar viloyat toponimlarini bevosita o'rganishga bag'ishlangan ilmiy ishlarda esa ayrim toponimlar geografik nom sifatida tilga olingan, xolos.

Surxondaryo viloyat hududidagi toponimlar sistemasi juda qadimdan boshlab to bizning kunlarimizgacha bo'lgan tarixiy davrlarning mahsuli. Bu vodiyda ham insoniyat jamiyati yuzaga kelgandan buyon unda turli urug', qabila, elat va halqlar vaqtincha yoki doimiy ravishda yashab o'tdilar, hayot kechirdilar, yashamoqdalar. Bu vodiy xalqlari ham tarixiy taraqqiyot taqozosi bilan bir necha ijtimoiy shaklsiyalarni o'z boshidan kechirdi.

Shu uzoq davrlardan beri bu yerlarda bo'lib o'tgan, yashab ketgan, yoki yashab kelayotgan xalqlar, turli ijtimoiy-iqtisodiy shaklsiyalarda yuz bergan o'ziga xos ijtimoiy-siyosiy, sotsial va tabiiy voqea-hodisalarning hammasi u yoki bu darajada bu yerlarda o'z izlarini qoldirgan. Bunday izlarning bir qismi davrlar o'tishi, almashishi bilan asta-sekin unutilib, o'zgarib, biri "o'lib" boshqasi "tug'ilib",

¹ А.С.Стрелков. Доисламские памятники древнего Термеза, журнал, «Культура Востока», № 2, М., 1928, Зурмала или Ката-тюпе около Термеза, Журнал, «Культура Востока», № 1, М., 1927.

² В.Згура. Развалины дворца около Термеза; журнал, «Культура Востока», № 1, М., 1927

³ Б.Денике. Термез, «Новый Востока», Книга 22, М., 1928; Экспедиция музея Восточных культур в Термез, журнал «Культура Востока», №1, М., 1927.

⁴ Б.А.Кастальский. Историко-географический обзор Сурхандарьинской и Ширабадской долин, журнал «Вестник ирригации» №4, Ташкент, 1959.

⁵ В.А.Козловский. Термиз шахрининг тарихи. Тошкент, 1959.

⁶ К.Наджимов. Антропологический состав населения Сурхандарьинской области, Изд. САГУ, Ташкент, 1958.

⁷ Г.А.Пугаченковаю Скульптура Халчаяна, изд. «Искусство», М., 1971.

⁸ Л.И.Альбаум. Болалык-тепе, Ташкент, 1960; Некоторые данные по изучению Ангорской группы археологических памятников «Труды ИИА АН УзССР», Ташкент, 1955, вып.7.

yangilanib kelgan bo'lsa, yana bir qismi abadul-adab saqlanib qolgan. Shuning uchun Surxon vodiysi katta bir xazina bo'lib, u ulkan xazina kishilik jamiyatining butun o'tmish tarixini o'z yelkasida e'zozlab, avaylab, ko'tarib, "ko'mib" keladi.

Ma'lum bo'ladiki, Surxondaryo toponimiyasi bir yoki bir-ikki tarixiy davrning, bir yoki ikki ijtimoiy-siyosiy voqeaning mahsuli emas. U birdan ham, bittalab ham paydo bo'lmagan. Uning paydo bo'lishi, shakllanishi, rivojlanib turishi barcha davrlarga, ijtimoiy-siyosiy xususiyatlarga daxldordir. Masalaning bu tomoni hozirgi paytda tarixchi, etnograf, geograf, geolog va ayniqsa, tilshunos-toponimist olimlarga yaxshi ayondir. Ana shunday toponomik joylardan biri Jarqo'rg'on tumanidir.

Jarqo'rg'on. "Jarqo'rg'on" toponimi qadimda "jar yoqasida joylashgan qo'rg'on" nomidan kelib chiqqan. Arab-fors manbalari bergan ma'lumotlarga ko'ra, Jarqo'rg'on shahri o'rnida VIII - XII asrlarda Charmangan (Sarmangan) shahri mavjud bo'lgan. Bu davrda Jarqo'rg'on vohada mavqei jihatidan Termizdan keyingi ikkinchi shahar bo'lgan.

Termiz va Sag'oniyon (Chag'oniyon) shaharlari o'rtasida, ya'ni Termizdan 6 forsah (bir forsah 6-8 km.ga teng) shimoliy-sharqda Sarmangan (ba'zan Charmangan deb ham qo'llangan) shahri bo'lgan. Bu shaharning qoldig'i hozirgi Jarqo'rg'on tuman hududidagi Minor nomi bilan yuritilib kelinayotgan xaroba o'rnida bo'lgan. V.V.Bartoldning yozishicha, Sarmangandan (charmangan) 6 forsah shimoliy sharqda Darzangi qishlog'i bo'lgan va qishloq odamlari to'quvchilik kasbi bilan shug'ullanganlar. Qishloqda katta bozor va bir necha masjidlar bo'lib, aholisi boy va badavlat yashaganlar. Qishloq yonidan Surxondaryo va yana bitta daryo oqib o'tgan. Muallif bu daryoni hozirgi Qumqo'rg'on qishlog'ining g'arbidagi Bandixon yoki Ko'kjar soyi bo'lsa kerak, deb taxmin qiladi. Sag'oniyon (Chag'oniyon) Sarmangan (Charmangan) va Darzangi atamalari hozir toponim sifatida umuman qo'llanilmaydi, bu nom unutilgan va qanday nom bilan almashganligi, uning aniq o'rni haqida aniq ma'lumot yo'q.

V.V.Bartold bundan keyingi asarlarida ham til va xalqlar tarixini o'zida aks ettirib kelayotgan toponimlarga katta e'tibor bilan qaragan. Surxondaryo vodiysi hududidagi ko'plab joy nomlari haqidagi ma'lumotlarni yig'ib, ularning o'rnini, paydo bo'lish davri, atalish sabablarini xalqlar tarixi bilan bog'liq ravishda batafsil ochishga harakat qilgan. Ammo, V.V. Bartold O'rta Osiyo xalqlari tarixini, joy nomlarini o'rganishda ko'proq manbalarga asoslanib, ayrim ob'ektlarni bevosita ko'rib, ob'ekt tarixiy-toponimlarining atalish sababini tarixiy tilshunoslik nuqtai tazaridan atroflicha tahlil qilmagan. Toponimlarning semantik va struktural tomonlarini tekshirishni alohida maqsad ham qilib qo'ymagan. Ammo O'rta Osiyo joy nomlarini to'plash va uni o'rganishdek muhim vazifani V.V.Bartoldgacha biror olim mehnat sarflab, ilmiy tadqiqot olib bormagan. Shuning uchun ham

V.V.Bartold asarlari O'рта Osiyo toponimlarini o'rganish va tadqiq qilishga kirishgan har bir mutaxassis uchun katta ahamiyatga ega.

Jarqo'rg'on tumani mikrotoponimiyasida turli mavzu yo'nalishlariga xos toponimlarni kuzatish mumkin. Bunga izlanishlar va o'rganishlar davomida yaqqol amin bo'ldik. To'plangan faktlar asosida quyida keltirilgan xulosalarga kelindi.

Jarqo'rg'on mikrotoponimiyasida kasb-hunar bilan bog'liq toponimlar hamda etnominlar bilan aloqador toponimlar alohida o'rin egallaydi. Dissertatsiya ishimizning davomida mana shu ikki guruh toponimlarni tahlil etamiz.

Kasb-hunar bilan bog'liq toponimlar.

Arobasozlar - ikki qismdan iborat toponim. O'tmishda bu yerda yashagan aholining kasbi-korini ifodalaydi. Aslida - aravasozi shaklida bo'lishi kerak. Bu qishloq aholisi arava yasash va tuzatish bilan shug'ullangan. Qishloq hududida aravasozi ustaxonalari ham bo'lgan.

Baqqolon – ikki qismdan tashkil topgan toponim. O'tmishda aholi ehtiyoji uchun zarur bo'lgan turli xildagi ro'zg'or buyumlari hamda oziq-ovqat mahsulotlarini sotuvchi kishi baqqol, uning do'koni joylashgan joy esa boqqollik deb yuritilgan. Mana shunday joylardan biri Baqqolon qishlog'idir. Bu qishloq ahli katta yo'l atrofida do'kon qurib, savdogarlar karvonlariga o'z mahsulotlarini chiqarib sotishgan.

Bo'yrobof – ikki qismli toponim. Bu qishloqning atrofi suv, tashlandiq ko'llardan iborat bo'lgan, qamishlar o'sgan, aholi avvaliga o'zlaridagi mahalliy materiallardan, so'ngra esa uzoq-uzoqdagi ko'llarda o'sgan qamishlarni o'rib olib kelib, asosan, bo'yroboflik bilan shug'ullanganlar. Bo'yra – palos ostidan tashlanadigan qamishdan to'qiladigan bir mato bo'lib, yerdan chiqadigan namlarni saqlagan.

Dukchilar – uch qismdan tashkil topgan toponim. O'zbek tilida duk so'zi bo'lib bu asbob to'quvchilikda ishlatiladi. Ana shu asbobni yasovchilarni dukchilar deb ataganlar. Sekin-asta bu so'z xalq tilida dukchi deb atala boshlagan. Dukchilar qishlog'i nomi ana shu kasbhunar egalariga sifat berib atalgan.

Mirishkor – toponim ikki qismdan iborat. Dehqonchilikning sabzavotchilik va polizchilik sohasi ustalarini mirishkor deb ataydilar. Aytishlaricha, bu qishloqda yashaganlarning ota-bobolari o'z kasbining ustasi mirishkor dehqon bo'lgani uchun ham ular yashagan qishloqni shu nom bilan ataganlar.

Charmgaron – ikki asosli toponim hisoblanadi. Bu manzilda, asosan, chorva mollari terisini qayta ishlab, sifatli charmlar tayyorlovchi hunarmandlar yashagan. Qishloq nomi ham ana shu hunarmandlarga sifat berilib atalgan.

Etnominlar bilan aloqador toponimlar.

Nayman – qishloq nomi. O'zbeklarning Nayman urug'i nomi bilan atalgan. Qadimda turkiy va mo'g'ul xalqlari tarkibida qadimiy qabilalardan biri nayman deb atalgan. O'zbek, qozoq, qirg'iz, no'g'oy, oltoy va boshqa turkiy xalqlar tarkibida

naymanlar yirik qabila, qabila uyushmasi sanalgan. Naymanlar o'zbek xalqining saroy qabilasi bilan ittifoq, yonma-yon yashagan. Shu bois ularni naymansaroy ham deb atashgan. Mo'g'ul tilida nayman so'zi -sakkiz ma'nosini bildirgan.

Shu ma'no tufayli naymanlarni sakkiz urug', qabila turkiy xalq deb ham izohlashgan. Nayman etnonimi *do'rman, oqman, qaraman, yomson, baqman, so'qman, cho'qman, shoman, turkman, zarman* kabi o'zbek urug' nomlari bilan bir xil tuzilish va yasalishga ega. Etnonimlarning bosh qismidagi so'zlar boshqa-boshqa. So'nggi qismi bo'lmish man/mon so'zi esa turkiy tillarning o'tmishida odam(lar), kishi(lar), urug' ma'nosini bildirgan.

Saroylar – saroy o'zbek qavmlaridan birining nomi bo'lib, qishloqni shu urug' nomi bilan ataganlar. Saroy qadimgi turkiy qabilalardan biri. *Oqsaroy, qirg'izsaroy, qipchsoqsaroy, ilamjisaroy, jomonsaroy, chemsaroy, jolong'ochsaroy* qabi bo'limlari bor. Saroy so'zining etimologiyasi haqida ma'lumotlar aniqlanmagan.

Minglar – minglar o'zbeklarning 92 urug'idan eng kattasi hisoblanadi. Bu qishloq ushbu urug' nomi bilan atalgan. Ba'zi manbalarda⁹ ming qabilasining nomi ming raqami (1000) bilan bog'liqligi qayd etilgan. Qabilaning ming so'zi bilan atalishi noaniq. Uzoq o'tmishda ming soni eng katta miqdorni anglatgan. Ming urug'i turkiy qabilalar orasida eng yirigi bo'lganligi sababli ham shu so'z ishlatilgan bo'lishi mumkin.

Qo'ng'iro't – qo'ng'iro't o'zbeklar 92 urug'idan birining nomini bildiradi. Demak, bu yerda qo'ng'iro't qavmi zurriyodlari manzil qurgan. Qishloqni ham shu nom bilan ataganlar. Ba'zan qo'ng'iro't so'zining - *qo'ng'iro't tusli ot mingga kishi* bilan bog'laydilar. Ayrim olimlar qo'ng'iro't so'zining qo'ng'iro't so'zini qo'ng'ir ot totemi bilan aloqador deb hisoblagan. Prof. T.Nafasov qo'ng'iro't so'zini hozirgi mo'g'ul tilidagi *xeree* – *qarg'a*, buryat-mo'g'ul tilidagi *gerey* – *qarg'a* so'zidan kelib chiqqan deb hisoblaydi. Qarg'aga topinuvchilar – qo'ng'iro't: qush nomi totem nomi urug' nomi qishloq nomi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

- 1 Begmatov E., Uluqov N. O'zbek onomastikasi terminlarining izohli lug'ati. – Namangan, 2006. – 104 b.
- 2 Do'simov Z., Egamov X. Joy nomlarining qisqacha izohli lug'ati. – Termiz: O'qituvchi, 1977. – 174 b.
- 3 Nafasov T. O'zbekiston toponimlarining izohli lug'ati. – Termiz: O'qituvchi, 1988. – 290 b.

⁹ Марқаев К. Ўзбек тили этнонимларининг лисоний тадқиқи. Филол. фанл. номз. диссер... автореф. –Т.: 2007, -26 б.

"PROBLEMS AND PROSPECTS FOR THE IMPLEMENTATION OF INTERDISCIPLINARY RESEARCH"

- 4 Nafasov T., Nafasova V. O'zbek tili toponimlarining o'quv izohli lug'ati (maktab o'quvchilari, kollej va litsey talabalari uchun). – Termiz: “Yangi asr avlodi”, 2007. – 87 b.
- 5 Марқаев К. Ўзбек тили этнонимларининг лисоний тадқиқи. Филол. фанл. номз. диссер... автореф. –Т.: 2007, -26 б.
- 6 Begimov O.T. Janubiy O'zbekiston toponimlarining o'zlashgan qatlami. Filol. fanlari nomzodi... diss. avtoref. – Termiz, 1999. - 27 b.
- 7 Begmatov E. O'zbek ismlari. – Termiz: Qomuslar bosh tahririyati, 1991. – 208 b.
- 8 Mamedov M. Xalq nomlari joy nomlarida. – Termiz: Fan, 1981. - 48

